

189-190; Selâhaddin el-Müneccid, *el-Hayâtü'l-cinsiyye 'inde'l-'Arab*, Beyrut 1975, tür.yer.; Abdurrahman es-Sa'dî, *el-'Alâkâtü'l-cinsiyye gayrû's-şer'iyye*, Cidde 1985, s. 169-172; Ömer Rızâ Kehhâle, *Silsiletü buhuş ictimâ'iyye*, Beyrut 1405/1985, IV, 150-161; Kemal Atik, "Kur'an'da Lût Kavmi ve Düşündürdükleri", *EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 2, Kayseri 1988, s. 287-308; B. W. Dunne, "Homosexuality in the Middle East: An Agenda for Historical Research", *Arabic Studies Quarterly*, XII/3-4 (1990), s. 55-82; "Liwât", *EP* (Ing.), V, 776-779; O. J. Baab, "Homosexuality", *IDB*, II, 639; Nebi Bozkurt, "Fuhuş", *DİA*, XIII, 211-213; "Livât", *Mu.F.*, XXXV, 339-341.

KÂMİL YAŞAROĞLU

LİVÂÜ'L-HAMD

(لِوَاءُ الْحَمْدِ)

Hz. Peygamber'in kıyamet gününde sahip olup müminleri himayesi altına alacağı mânevî nitelikli sancak.

Sözlükte "övmek" anlamına gelen *hamd* ile "sancak, bayrak" mânasındaki *livâ* kelimesinden oluşan *livâü'l-hamd* İslâm literatüründe, kıyamet gününde hesabın başlamasından önce herkesin sıktında bulunduğu bir sırada Hz. Muhammed'in müminlerin altında toplanacağı sancağını ifade eder (*Lisânü'l-'Arab*, "hmd" md.). *Livâü'l-hamd* terkihi Kur'an-ı Kerim'de yer almamakla birlikte müteahhir dönem İslâmî eserlerde İsrâ sûresindeki bir âyette geçen (17/79) "makâm-ı mahmûd" terkihiyle bağlantı kurup bazı hadis rivayetlerine dayanarak suretiyle bu tabir literatüre mal edilmiştir. "Gecenin bir kısmında uykudan kalkıp sana mahsus ihtiyarî bir ibadet olarak namaz kıl! Böylece rabbinin seni övgüye lâyık bir makama yükseleceğini umabilirsin" meâlindeki âyette yer alan "makâm-ı mahmûd" un açıklanması sırasında müteahhir döneme kadar tefsir kitaplarında *livâü'l-hamd* tabirine atıf yapılmamıştır. Taberî, makâm-ı mahmûdun Hz. Peygamber'e kıyamet gününde verilecek geniş alanlı şefaata yetkisinden ibaret olduğunu söylemiş (*Câmi'ü'l-beğân*, XV, 179-185), Mâtürîdî bu mânaya da ihtimal vermekle birlikte bizzat Resûlullah'ın yahut bütün insanların beğenip takdir edeceği mânevî bir makam olabileceğini belirtmiş (*Te'vilâtü'l-Kur'an*, vr. 428^a), Zemahşerî ve Râzî de benzer açıklamalarda bulunmuştur (*el-Keşşâf*, III, 542-544; *Mefâtihu'l-gayb*, XXI, 32-33). Zemahşerî'nin tefsirinde İbn Abbas'tan nakledilen bir yorum içinde *livâü'l-hamd* terkihi geçmektedir (*el-*

Keşşâf, III, 543). İbn Kesîr de âyetle ilgili açıklamalarında Hz. Peygamber'in bütün insanların altında yer alacağı bir *livâ*-sını anmıştır (*Tefsîr*, IV, 335).

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde, ayrıca Dârimî ile Tirmizî'nin *es-Sünen*'lerinde "Hz. Peygamber'in Üstünlüğü" adıyla açtıkları bablarda ve "Şefaatin Beyanı" başlığı altında İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inde rivayet edilen hadislerde *livâü'l-hamd* tabiri yer almaktadır. Bu rivayetlerde Resûl-i Ekrem, kendisinin Allah'ın habibi ve Âdem evlâtlarının en değerlisi (seyyid) olduğunu, kıyametin vukuu sırasında kabirinden ilk çıkacak kişinin kendisi olacağını, Âdem'den itibaren bütün peygamberlerin altında yer alacakları *livâü'l-hamd*in kendi elinde bulunacağını, fakat bütün bunlarla övünmediğini ifade etmektedir (bk. bibl.). Bu rivayetlerin hepsinde Resûlullah'ın şefaata özelliğine temas edilmede, bir kısmında da "şefaât-i kübrâ" diye tanınan ve kıyamette hesap öncesindeki uzun bekleyiş sıkıntısından bütün insanların kurtulması için, hiçbir peygamberin cesaret edemeyip sadece kendisinin Cenâb-ı Hakk'a niyazını ve bunun kabulünü ifade eden hadis metnine de yer verilmektedir (şefaata hadisi için bk. Buhârî, "Tevhîd", 36; Müslim, "İmân", 322, 326-327). Bu tür rivayetlerde geçen ve peygamberler arasında fazilet mukayesesini andıran ifadeler aslında Ebû Hüreyre'den nakledilen, "Peygamberler arasında ayırım yapmayın" hadisiyle (Buhârî, "Enbiyâ", 35; Müslim, "Fezâ'il", 159) çelişir gibi görünse de Resûl-i Ekrem'in, "Bununla övünmüyorum" şeklindeki sözü bunun bir karşılaştırma amacı taşımadığını, sadece Allah'ın kendisine lutfettiği nimetleri haber vermeye yönelik olduğunu belirtmektedir (Ferrâ el-Begavî, VII, 12).

Hadislerde ve diğer kaynaklarda *livâü'l-hamd*in niteliğine dair herhangi bir beyan bulunmamaktadır. *Livâü'l-hamd*in yer aldığı hadislerin muhtevasına Hz. Peygamber'in şefaata özelliğinin hâkim olduğuna bakarak bu tabirin Resûlullah'ın genelde bütün insanlara, özel olarak da kendi ümmetine yönelik mânevî bir himayesi, şefaata ve şefkati mânasına geldiği gibi insanlığa yönelik şefaata talebini sunacağı sırada Allah tarafından ilham edilecek ve O'na sunulacak eşsiz hamd ve niyaz mânasında Allah'a ait olabileceğini de söylemek mümkündür. Peygamberler silsilesinin sonuncusu Hz. Muhammed olduğuna göre onun, ataları sayılan diğer pey-

gamberleri kıyamet işlemlerinin bitimine kadar hamd sancağı çerçevesinde misafir etmesi normal telakkî edilecek bir husustur.

Bazı Şîa kaynaklarında *livâü'l-hamd* Hz. Ali ile ilişkilendirilerek olağan üstü niteliklerle tasvir edilmiş ve kıyamet gününde Hz. Ali'nin elinde olacağı ifade edilmiş, bunun için Sünnî literatürden bazı kaynaklara da atıfta bulunulmuştur (Murtaza el-Hüseynî el-Firûzâbâdî, III, 122-124). Ancak İslâm'ın genel ilkeleri ve güvenilir kaynakları karşısında bu tür yaklaşımların isabetli telakkî edilmesi mümkün görünmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "hmd" md.; *Müsned*, I, 281, 295; III, 144; Dârimî, "Muḳaddime", 8; Buhârî, "Tevhîd", 36, "Enbiyâ", 35; Müslim, "İmân", 322, 326-327, "Fezâ'il", 159; İbn Mâce, "Zühd", 37; Tirmizî, "Menâkıb", 1; Taberî, *Câmi'ü'l-beğân* (nşr. Sıdkı Cemil el-Attâr), Beyrut 1415/1995, XV, 179-185; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 40, vr. 428^a; Ferrâ el-Begavî, *Şerhu's-sünne* (nşr. Ali M. Muavvaz), Beyrut 1992, VII, 12; Zemahşerî, *el-Keşşâf* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmecûd - Ali M. Muavvaz), Riyad 1418/1998, III, 542-544; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, Beyrut 1410/1990, XXI, 32-33; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, Beyrut 1385/1966, IV, 335; Murtaza el-Hüseynî el-Firûzâbâdî, *Fezâ'ilü'l-hamse mine's-sihâhi's-sitte*, Beyrut 1402/1982, III, 122-124; Elmallı, *Hak Dini*, IV, 3194.

SALİH SABRİ YAVUZ

LİVNO

Bosna'nın batısında eski bir Osmanlı kasabası.

Küçük bir kasaba olup İslâm dünyasının bu uzak köşesinde merkezî bir önemi haizdi. Livno ovasının (Livanjsko Polje) güneydoğusundaki yüksek platonun ovaya hâkim kenarı üzerinde yer alır. Livno yanında Hlivna ve Osmanlı döneminde İhlivne (Hlevne) şeklinde geçen isim Osmanlı idaresi öncesinde kasabanın bulunduğu bölgenin adiyken daha sonra buranın merkezi olan şehre verilmiştir. Ortaçağ'da bir Bosna eyaleti olarak zikredilmektedir (*Enciklopedija Jugoslavije*, V, 545). XVI. yüzyıl başlarında Osmanlılar tarafından kurulup geliştirilen kasabanın temelini geniş ovaya hâkim mevkideki kale oluşturur. Kalenin adı ilk defa Hırvat yöneticisi Mutimir döneminde geçer. 892 yılında Mutimir'e ait bir belgede Livno eyaleti hâkimi olarak Želimir ve onun imzası "Zelimiro iupano Cleunae" şeklinde görülmektedir. 952'de Bizans İmparatoru

Kostantin Porphyrogentius tarafından Hırvat Krallığı'nın bir bölgesi şeklinde *De Administrando Imperio*'da zikredilmiştir. 1326'da Stjepan (Stefan) Kotromanić idaresindeki Bosna Devleti'ne ilhak edilinceye kadar Hırvatistan'ın bir parçası olarak kaldı. 1400'de Bosna Kralı Ostoje burayı voyvoda H. Vukčić'e verdi. Livno'daki kaleye (Bistrički Grad) ilk defa bu münasebetle kaynaklarda yer verilir.

1448-1454 yılları arasında Livno, Hersek Düklüğü'nün kurucusu olan ve Bosna Kralı Tomašević ile daima bir çatışma içinde bulunan Stjepan Vukčić Kosača'nın elindeydi. 1463'te kısa bir süre için Osmanlı kuvvetleri tarafından işgal edildiysede aynı yıl Vladislav Hercegović tarafından geri alındı. 1466'da Livno hâkimi Ivaniš Vlatković'tir. Kesin Osmanlı hâkimiyeti büyük bir ihtimalle 1468-1469'da gerçekleşti. 1485 yılına ait Osmanlı tahrir kayıtları Livno'nun bir Osmanlı toprağı olduğunu ortaya koyar. Zamanla tepedeki kalenin etrafında bir kasaba oluşmaya başladı.

Kalenin hemen altında önceleri Aziz Ivo adlı bir Fransisken manastırının bulunduğu bir yerleşme alanı mevcuttu. 1369 yılına ait kayıtlarda geçen manastır ve açık yerleşim alanı XV. yüzyıldaki savaşlar sırasında ortadan kalktı. Osmanlı döneminde 890'da (1485) burada on bir hıristiyan ve yirmi altı göçebe hânesi vardı. Müslüman sivil halk henüz mevcut değildi (BA, TD, nr. 18). 895'te (1490) yapılan tahrir kayıtları (BA, TD, nr. 24) on sekiz yerleşik hıristiyanla altı göçebe hânesinden bahseder. 1489-1516 yılları arasında Livno küçük bir köy olmaktan çıkıp yeni bir kasabanın çekirdeği haline geldi. 1516

yılına kadar Neretva kadılığına bağlı olan Livno'da bu dönemde yirmi yedi yerleşik aile ve yirmi altı göçebe zikredilmektedir. 922 (1516) tahririne göre burada altmış üç hıristiyan ve iki müslüman hânesi vardı (BA, TD, nr. 56). Daha sonra bu yerleşme yeri varoş veya açık kasaba özelliği kazandı. Burası düz ova boyunca sadece 36 km. ileride bulunan, Osmanlı topraklarına baskının kolay olduğu alçak dağ silsilesinin arkasındaki Venedik topraklarına yakın, çok tehlikeli bir sınır bölgesinde bulunuyordu.

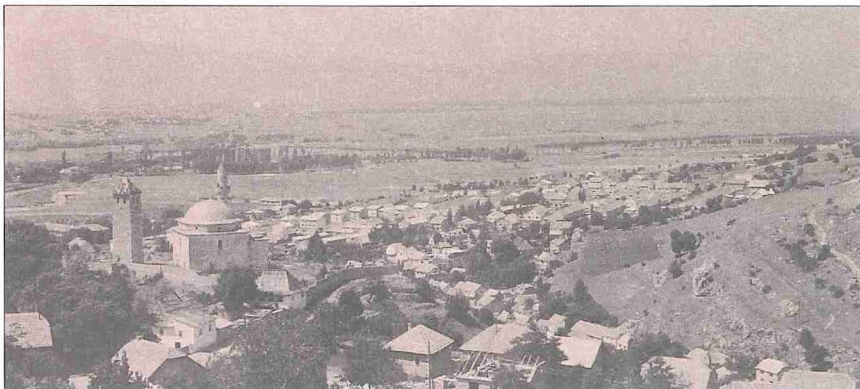
1516-1528 yıllarında askerî olaylar Livno'nun durumunu tamamen değiştirdi. 927-928'de (1521-1522) Bosna Valisi Gazi Hüsrev Bey bir dizi Venedik kalesini (Drniš, Obrovac, Ostrovica, Petrovo Polje, Sinj, Skradin, Vrlika ve Zrmanja) ele geçirip sınırı ikinci sıra dağların ötesine götürünce Livno tehlikeli sınır bölgesinden çok uzakta kalan bir kasaba haline geldi. 934 (1528) sayımına göre burada nüfus doksan sekiz hâneye yükseldi (yaklaşık 500 kişi). Dinî yapı da tamamen değişti. Doksan sekiz hânedeki doksan biri müslüman, yedisi hıristiyan hânesi olarak kaydedildi. Müslüman hâne reislerinin hemen hemen yarısı yeni mühtedilerden oluşuyordu. Aynı zamanda Hersek'ten ve başka yerlerden gelip yerleşenler de vardı. Yeni müslüman halkın çoğunu terzi, dokumacı, mutaf, eyerci, ayakkabıcı, debbâğ, kılıççı ve sarraf gibi meslek erbabi teşkil ediyordu (Miroslav, s. 11-12). Osmanlı idarecisi Sinan Çavuş, kasabanın tam ortasına Sinan Çavuş Camii adıyla bilinen ilk cuma camisini (Džumanuša) yaptırdı (1529). Burası aynı zamanda bir mahalle olarak da zikredilir. İkinci mahalle, Obro-

vac Kalesi azebleri kumandanı olan Ljubunčić Hamza Ağa Mescidi etrafına toplanmıştır. Livno'yu kasaba haline getiren bir başka unsur pazar kurulmasıdır; ayrıca vergi indirimi de yapılmış ve avârıca türü vergilerden muafiyet tanınmıştır. Bu desteklerle süratle gelişen kasabanın nüfusu 957'de (1550) 231'i müslüman olan 245 hâneye (1250 kişi) ulaştı (BA, TD, nr. 284). 1550-1574 yılları arasında kasabanın nüfusu daha da arttı ve % 99'u müslüman 456 hâne oldu (2200 kişi). Bu dönemde daha sonra önemli kasabalar haline gelen Banaluka (Banja Luka) ve Travnik'ten büyüktü; Saraybosna ve Yenipazar'dan (Novi Pazar) sonra Bosna'nın üçüncü büyük kasabasıydı. Bu hızlı gelişme aynı zamanda zanaatkar sayısının çoğalmasında da görülebilir. 1528'de sadece bir debbâğ varken 1550'de bu sayı kırkı bulmuştu. Çevresindeki geniş meralarda yetişen koyun ve inek sürülerine dayalı deri işleme kasabanın en önemli ekonomik unsuru oldu.

1537'de Adriyatik denizine ve önemli Venedik kalesi Split'e bakan Klis Kalesi'nin alınıp buranın merkez olduğu bir sancak oluşturulunca sancak beyi ve memurlar Livno'da oturmaya başladılar, bu durum kasabanın gelişmesini hızlandırdı. 1550'de bir cami ile üç mescid vardı ve bunlardan ikisi yeniydi (Pehlivan Hasan ve Hüseyin Emekçizâde Mescidi). Daha sonra bunlara başkaları eklendi. Perko Mehmed Sipâhi Camii (971/1563-64), 1566-1574'te Klis sancak beyi olan ve Livno'da aynı zamanda büyük bir han yaptıran Sokullu Ferhat Bey Camii, Mehmed Ağa Camii, Ljubunčić Bâlf Ağa Camii bunlardır. 968'de (1561), Bâlf Ağa'nın babası veya dedesi olan Hamza Ağa'nın eski mescidinin yerinde yapılan Bâlf Ağa Camii hâlâ ayaktadır.

XVI. yüzyılın son çeyreğinde kasabanın gelişmesi durgun bir seyir takip etti. 1604 yılına ait tahrir, Livno'da biraz daha az müslüman hânesi yanında hıristiyan hânelerinde artış olduğuna işaret eder. 1574'te 450 olan müslüman hâne sayısı 1604'te 433'e düşmüş, hıristiyan hâne sayısı ise altıdan on dokuzaya çıkmıştır. Fakat aynı dönemde iki büyük cami inşa edildi. Bunlardan birini 985'te (1577) Klis sancak beyi Sokullu Mustafa Paşa, diğerini 996'da (1588) Hacı Üveys (Hadži Ahmed Dukatar-Glavica) yaptırdı. Her iki cami de bugüne ulaşmıştır. Halk tarafından daha çok "Begluk" veya "Lala Pašina" olarak bilinen Sokullu Mustafa Camii (Mujezinić, s. 103-106), kalenin hemen altında Bistri-

Livno'dan bir görünüş

ca ırmağına doğru aşağıya inen alanda yer alır. Glavica Camii ise kasabanın en müstesna yerlerinden biri üzerinde bulunur ve çok uzaktan görülebilir (a.g.e., III, 106-109). 1626'da papanın casusu Athanasio Georgiceo Livno'yu iyi takviye edilmiş, 800 evden oluşan, 1000 asker sağlayacak bir kasaba olarak tarif eder. 1665'te burayı gören Evliya Çelebi sur içinde 300 küçük ev, varoş kesiminde dokuz mahalle ile 1100 ev bulunduğunu yazar. Ayrıca yedisini büyük on üç mescidden söz eder.

XVII. yüzyılda kasaba gelişmesini sürdürdü. Osmanlı-Venedik savaşları sırasında Venedikliiler Klis Kalesi ile diğer bazı sınır kalelerini ele geçirdiğinde Livno Klis savaçının resmî merkezi oldu, ancak daha az güvenli bir yer haline geldi. 1685 Temmuzunda General Cornardo kumandasında olup içinde çok korkulan "Morlaklar"ı da barındıran bir Venedik ordusu, 1800 yeniçeri ve 700 sipahiden oluşan Osmanlı kuvvetini kasabanın önündeki ovada yendi, kasabayı yağmalayıp ateşe verdi, kadın ve çocuklar dahil hemen bütün ahaliyi öldürüp kaleyi garnizonla birlikte havaya uçurdu. O yıllarda Livno 3000 ev, 240 dükkân ve birçok cami, depo ve ambaryla bir ticaret merkezi durumundaydı. Dört yıl sonra 1500 kişilik bir Morlak grubu kaleyi tekrar ele geçirip yaktı ve yarısını inşa edilmiş aşağı kasabayı tahrip etti. Osmanlı kuvvetleri yeniden kontrolü ele geçirdi, kaleye daha güçlü bir garnizon yerleştirildi, tahribata uğrayan kasaba yavaş yavaş inşa edilmeye başlandı. Aşağı kasabadaki Çurçica Camii (Çurčića Džamija-Çurčinica) ve kasabanın en yüksek kısmındaki Zavra Camii (Zavra Džamija) bu yıllara aittir (a.g.e., III, 111-115).

Livno XVIII ve XIX. yüzyıllarda tam olarak toparlanamadı. Rus konsolosu Giljferding 1858'de 500 müslüman, 200 Sırp ve 100 Hırvat hânesi saymaktadır. Bu da müslüman nüfusun azaldığını gösterir. 1604'te % 96 olan oran 1858'de % 62'ye inmiştir. 1845 yılında Frano Jukić de 500 müslüman, 150 Hırvat ve 100 Sırp hânesinden söz eder. Nüfus yapısındaki değişiklik 1878'e, yani Osmanlı döneminin bitip Avusturya-Macaristan İmparatorluğu hâkimiyetinin başladığı yıla kadar sürdü. 1910'daki Avusturya nüfus sayımı Livno'da 365 müslüman, 160 Sırp ve 430 Hırvat hânesinden bahseder. Böylece müslüman nüfusu % 38'e düşmüş oldu.

II. Dünya Savaşı'nda kasaba üç defa Alman ordusu ve Hırvat destekçileri tarafından işgal edilerek büyük tahribata uğ-

radı ve Tito'nun partizan kuvvetlerince üç defa geri alındı. Bu savaş esnasında birçok cami ciddi şekilde zarar gördü. La-la Mustafa Camii, Glavica Camii, Džumanuşa Camii kubbeleri bombalandı. XIX. yüzyıl ortalarına ait Milošnik Camii yarı yarıya yandı (diğer adıyla Bušatlijina Camii hakkında bk. a.g.e., III, 109-111). Diğerleri tamamen tahrip edildi. 1953'te Tito Yugoslavyası'ndaki ilk sayımda Livno'nun nüfusu 3672 idi (Enciklopedija Jugoslavije, V, 546). 1971'de ilk defa Osmanlı döneminin en iyi zamanlarından daha fazla nüfusa sahip oldu. 1992'deki Bosna savaşından önce Livno'nun nüfusu 35.000'e kadar yükseldi. Bunun % 18'i müslüman, % 15'i Sırp ve kalan kısmın büyük çoğunluğunu Katolik Hırvatlar oluşturmaktaydı. Bosna savaşında Sırp'ların tamamı ve müslümanların bir kısmı sürgün edildi, yerlerine Hırvatlar yerleştirildi. Günümüzde Bosna-Hersek'in Hırvat-Müslüman Federasyonu bölgesinde yer alan Livno'nun nüfusunun (38.000) % 13'ünü müslümanlar, % 76'sını Hırvatlar ve % 7,8'ini Sırp'lar oluşturmaktadır. Bugün beş mescid ve üçü XVI. yüzyıla ait kubbeli cami ile iki mütevazı yapı hâlâ kullanımdadır. Söz konusu camiler savaştan sonra kısmen restore edilmiştir (Dukatar ve Zavra camileri). Aşağı kasabadaki Çurçica Camii, Hırvat milliyetçileri tara-

findan yakılmış olup hıristiyan fanatizminin kötü bir örneği olarak durmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, TD, nr. 18, 24, 56, 157, 284; M. Hoernes, *Dinarische Wanderungen, Cultur-und Landschaftsbilder aus Bosnien und der Hercegovina*, Wien 1888, s. 286; Baedekers, *Oesterreich-Ungarn*, Leipzig 1913, s. 422; Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i Obrti u BiH*, Mostar-Zagreb 1951, tür.yer.; a.mlf., "Stari Bosanski Gradovi", *Naše Starine*, I, Sarajevo 1953, s. 40-44; I. Frano Jukić, *Putopisi i Istorisko-Etnografski Radovi*, Sarajevo 1957, s. 107-109; Hazim Šabanović, *Evlja Čelebija, Putopis Odlomci o Jugoslavenskim Zemljama*, Sarajevo 1957, I, 153-159; M. Vego, *Naselje Bosanske Srednjevekovne Države*, Sarajevo 1957, s. 13, 45; Đ. Miroslav, "Stari Zanati u Livnu i Neki Običaji u Vezi s Njima", *Dobri Pastir*, Sarajevo 1962, s. 11-12; A. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Sarajevo 1972, tür.yer.; Mehmed Mujezinović, *Islamska Epigrafika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1982, III, 94-126; *Livanjski Kraj u Povijesti* (ed. Boško Marijan), Split 1994; Amir Ljubović – Sulejman Grozdanić, *Prozna Književnost Bosne i Hercegovine na Orijentalnim Jezicima*, Sarajevo 1996, tür.yer.; M. N. Batinić, "Nekoliko Priloga k Bosanskoj Crkvenoj Povijesti", *Starine Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti*, XVIII, Zagreb 1885, s. 142; V. Klaić, "Grada za Topografiju i Istoriju Hlivanjske Županije i Grada Hlivena", *Vijesnik Hrvatskoga Arheološkoga Društva*, IV, Zagreb 1929, s. 16-18; Ahmed Aličić, "Livanjske džamije-Prilog Povijesti Livna", *Glasnik Islamske Vjerske Zajednice*, IX/12, Sarajevo 1941, s. 373-395; a.mlf., "Veliki Dobrotvor Grada Livna-Mustafa beg, Sin Ibrahim-agini Njegova Zadužbina Darul Hadis", a.e., XI/3 (1943), s. 62, 67; a.mlf., "Prosvjeta u Livnu Prije Tri Stoljeća", *el-Hidaje*, IV, Sarajevo 1965, s. 7-11; Dževdet Vrebać, "Kulturo-istorijski Spomenici u Livnu iz Doba Turske Okupacije i Njihovo Stanje Danas", *Glasnik VJS*, XXV/10-12 (1962), s. 355-358; a.mlf., "Radovi na Oparavci Milošnik Džamije u Livnu", a.e., s. 358-360; Fehim Dž. Spaho, "Džamije i Njihovi Vakufi u Gradovima Kliškog Sandžaka Početkom XVII vijeka", *Anali GHB*, V-VI (1978), s. 222-225; a.mlf., "Livno u Ranim Turskim Izvorima", *POF*, sy. 32-33 (1982-83), s. 147-162; a.mlf., "Defteri za Kliški Sandžak iz XVI i Početka XVII Stoljeća", a.e., sy. 34 (1984), s. 137-162; Savo Šiniković, "Livanjsko Polje-Livno", *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb 1962, V, 545, 546; Hamdija Kapidžić, "Livno (Hlevne)", a.e., V, 545-546.

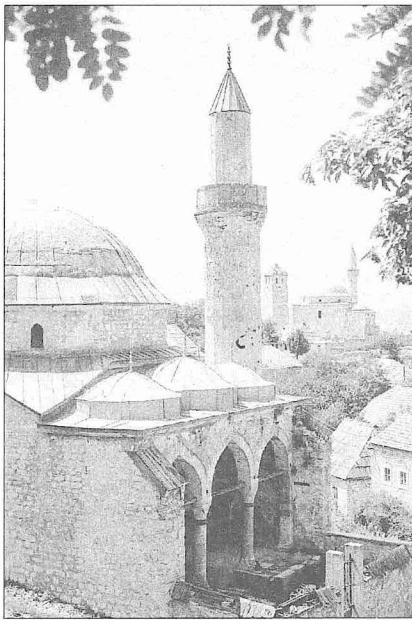
MACHIEL KIEL

LİYÂKAT ALİ HAN

(1895-1951)

Pakistan'ın ilk başbakanı
(1947-1951).

Pencap'ın Karnal bölgesinde zengin bir toprak sahibinin ikinci oğlu olarak doğdu; atalarının İran veya Afganistan'dan geldiği söylenir. Büyük dedesi Newwâb Ahmed

Livno'da Bâli Ağa Camii ile arka planda Glavica Camii ve XVII. yüzyıla ait saat kulesi – Bosna - Hersek